

BRIGADA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBAĐANJE SANDŽAKA I NJENO UCESĆE U OSLOBAĐANJU BOSNE

U završnim operacijama za oslobađanje Sandžaka, od novembra 1944. do 12. januara 1945, 3. proleterska sandžačka brigada je vodila teške borbe protiv jedinica 21. i 91. nemačkog armijskog korpusa koje su se povlačile iz Grčke, Srbije i Crne Gore preko Sandžaka u Bosnu. U isto vreme 37. divizija je, kao i ostale naše snage na tom sektoru, vodila borbe i protiv četnika Draže Mihailovića i nedićevaca koji su nastojali da se iz doline Moravice po svaku cenu probiju dolinom Đetinje i preko Zlatibora na zapad i tako izbegnu potpuno uništenje. U to vreme se na prostoriji od Novog Pazara do Čačka grupisalo oko 10.000 četnika.²⁷⁷

Jedna jača grupa nedićevaca izbila je 22. oktobra do blizu Sjenice, ali su je u toku 22/23. oktobra delovi 3. proleterske i 7. crnogorske brigade odbili ka Dugoj Poljani. Vrlo jake borbe su vođene i na Javoru i kod Ivanjice, kad je oko 4.000 četnika pokušalo da se od Javora probije ka rejonu Stitkova i Trudova. Zahvaljujući požrtvovanom otporu naših jedinica, četnici u tome nisu uspe-²⁷⁸li.

U drugoj polovini oktobra, nemačka borbena grupa »Sojerlen« koja je nastupala od Novog Pazara ka Sjenici, preduzela je napad na jedinice 37. divizije i 7. brigade 3. divizije da bi otvorila pravac za povlačenje nemačkog 91. armijskog korpusa preko Sandžaka u Bosnu. Posle oštih petodnevnih borbi, ova grupa je uspela da odbaci 7. brigadu od komunikacije Duga Poljana — Sjenica, a zatim

²⁷⁷ Zbornik 1/14, dok. 134.

²⁷⁸ Isto, dok. 152.

da potisne delove 3. proleterske brigade iz Sjenice koju je zauzela 25. oktobra. Odatle je zajedno sa nedićevcima i četnicima koji su bežali iz Srbije produžila žestoke napade na 1. i 2. bataljon 3. proleterske brigade koji su se pod borbom povlačili od Sjenice ka Prijepolju. Najzad je 29. oktobra grupa »Šojerlen« zauzela Prijepolje, savladavši prethodno otpor 1. i 2. bataljona 3. brigade i Zlatarskog partizanskog odreda, 27. i 28. oktobra, na položajima kod Miloševog dola i Suvog bora.²⁷⁹ Pomenuti bataljoni 3. brigade povukli su se organizovano na levu obalu Lima, a zatim je srušen most kod Prijepolja.

Približavanjem neprijateljskih snaga Prijepolju, štab 37. divizije postepeno je rokirao 5. sandžačku brigadu najpre na prostoriju severno od komunikacije Sjenica — Prijepolje, a zatim iznad deonice puta Prijepolje — Bistrica. Treća brigada je, po prelasku 1. i 2. bataljona preko Lima, posela položaje na levoj obali ove reke od Seljašnice do Bistrice, zatvarajući glavninom pravac Prijepolje — Pljevlja. U isto vreme je i grupa »Šojerlen« iz Prijepolja, sa četnicima i nedićevcima, nastavila napade u dve kolone ka Pljevljima i Priboju.²⁸⁰ U želji da se što pre dočepa druge obale Lima, neprijatelj je još iste večeri, 29. oktobra, prebacio pomoću čamaca jednu ojačanu četu (oko 150 vojnika) na levu obalu reke. Međutim, nju je dočekao 2. bataljon 3. brigade (ojačan jednom četom 3. bataljona) i posle oštre borbe uspeo da je u 1.30 časova po ponoći odbaci na desnu obalu sa velikim gubicima. U povlačenju neprijatelju je mnogo pomogla njegova artiljerija.²⁸¹

Dok je 3. proleterska brigada, protiv koje je dejstvovala leva kolona grupe »Šojerlen« zajedno sa četnicima, posela levu obalu Lima od Seljašnice do Bistrice i zatvarala pravac Prijepolje — Pljevlja, ostale dve brigade 37. divizije — 4. i 5. sandžačka, posle borbi na pravcu Užička Požega — Arilje — Ivanjica — Javor, posele su položaje na desnoj strani Lima, sa zadatkom da dejstvuju

²⁷⁹ Isto.

²⁸⁰ U to vreme tu se nalazilo i oko 8.000 četnika tako da su ovi prednji delovi, koji su iz rejonu Sjenice nastupali u dolinu Lima, brojali oko 16.000 Nemaca i četnika.

²⁸¹ Isto, dok. 152.

protiv nemačkih snaga duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj. Nekako baš u to vreme došlo je do kvara na radio-stanici u štabu 3. brigade, što je onemogućavalo održavanje veze sa štabom divizije. To se odrazilo, pored ostalog, i na koordiniranje dejstava naših snaga s jedne i druge strane komunikacije Prijepolje — Bistrica.

Neprijatelj je u toku noći uoči 1. novembra počeo prebacivati snage preko Lima na više mesta u širem rejonu Prijepolja, tako da je, zahvaljujući u prvom redu podršci nadmoćnije artiljerije, uspeo da se dohvati leve obale. Zatim je sa prebačenih oko 1500 vojnika krenuo u napad na položaje 3. proleterske brigade na liniji Zalug — Dušmanići — Gradina. Mada su 2, 3. i 4. bataljon (sa ukupno 40 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, 3 teška bacača, više lakih bacača) pružali ogorčen otpor, neprijatelju su neprekidno pristizala pojačanja koja je preko Lima prebacivao splavovima, tako da su bataljoni 3. brigade bili prinuđeni da se povuku na liniju Izbičanj — Leskovac — Barice — Ikonovac. Deo snaga na odseku Izbičanj — Zalug zadržavao je za to vreme neprijateljsku motorizaciju koja se probijala od Prijepolja ka Bistrici. Tako je 3. brigada, uz efikasno sadejstvo 5. brigade sa desne strane Lima, uspela da tri dana sprečava prodor neprijatelja do Bistrice. Uništen je veliki broj motornih vozila i izbačen iz stroja veći broj vojnika. Neprijatelj se morao probijati pod stalnim napadima jedinica 3. brigade koje su ga zasipale na komunikaciji snažnom vatrom automatskih oružja.²⁸²

Treća brigada je, sa svojim 2, 3. i 4. bataljonom i Sjeničkim partizanskim odredom, napala 4. novembra položaje Đurovo — Izbičanj — Zalug — Barice — Ikonovac — Gradina koje je poselo oko 2.000 Nemaca i četnika, naoružanih sa oko 150 puškomitraljeza i mitraljeza, više teških bacača i koji su podržani snažnom artiljerijom iz šireg rejona Prijepolja. Cilj je bio da se neprijatelj odbaci na desnu obalu Lima. U borbi koja je trajala čitavu noć 4/5. novembra, neprijatelj je izbačen sa položaja i sateran uz sam Lim, izuzev sa Gradine koju je uspeo da održi zahvaljujući pojačanjima koja su stigla od Prijepolja. Tom

²⁸² Isto, dok. 173.

prilikom brigada je imala 19 izbačenih iz stroja, ali su neprijatelju naneti znatno veći gubici i to* najviše kada se našao na samoj obali Lima. Zaplenjeno je 6 puškomitraljeza, 3 teška bacača, 14 konja sa komorom, oko 100 pušaka, veća količina municije i druge ratne opreme.²⁸³

Međutim, neprijatelj je 6. novembra ponovo preduzeo nastupanje na pravcu Prijepolje — Pljevlja i uz snažnu podršku tenkova i artiljerije primorao delove 3. brigade da se povuku ka rejonu Jabuke. Dok su nemačke jedinice nastupale ka Pljevljima u zoni same komunikacije oko 2.000 četnika je obilaznim manevrom preko sela Babina izbilo u pozadinu borbenog poretka brigade i primoralo je da odstupi na levu obalu Čehotine. Neprijatelj je 8. novembra ponovo ovladao Pljevljima.

Uskoro se u Pljevljima grupisalo oko 6.000 četnika koji su odmah zaposeli sva utvrđenja u rejonu ovoga grada. I jedan ojačani nemački bataljon zadržao se u rejonu Savinog lakt, odakle je mogao pružiti eventualnu podršku četnicima u Pljevljima. Stab 3. brigade je odlučio da se napadnu Pljevlja, a zatim da se dalje dejstvuje prema situaciji. Brigada je tada raspolagala sa dovoljno municije za puškomitraljeze, mitraljeze i bacače, kao i sa dva brdska topa i većim brojem minobacača.

Neprijateljsku posadu u Pljevljima sačinjavalo je pomenutih oko 6.000 četnika iz Srbije, vrlo dobro naoružanih automatskim oružjem — oko 300 mitraljeza i puškomitraljeza — i sa manje bacača 81 mm. Glavne snage su stalno držane na položajima koji dominiraju gradom, u stalnim i poljskim utvrđenjima koja su svojevremeno izgradili Italijani.

Odlučeno je da se jednim bataljonom 3. brigade zatvori komunikacija Prijepolje — Pljevlja, a da glavnina brigade (tri bataljona jačine oko 600 boraca, naoružanih sa 50 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 3 teška bacača, 24 bacača 82 mm i dva brdska topa) napadne sam grad. Težnja je bila da se skrivenim prolazima iznenada probije u grad, a zatim da se jednovremenim napadom spoji i iznutra likvidira odbrana grada. Napad je počeo tačno u ponoć 18/19. novembra 1944. godine i do 6 časova izju-

²⁸³ Isto, dok. 181.

tra 19. novembra brigada je ovladala čitavim rejonom Pljevalja, razbila sve četničke jedinice i nanela im velike gubitke (oko 150 poginulih i oko 200 ranjenih). Zaplenjeno je 16 automatskih oruđa, 6 kamiona, veći broj pušaka, 20 konja, 25 volova i veća količina razne druge opreme. Brigada je imala 25 boraca izbačenih iz stroja.

Osnovni uzrok ovakvom porazu neprijatelja bio je u tome što su jedinice upale u grad iznenada, a zatim vrlo odlučno iz samog grada napale spoljnu odbranu — položaje Golubinke, Bogiševac i Straževicu, koristeći se u punoj meri vatrom (zašta je imala dovoljno municije) i panikom i neredom u neprijateljskim redovima. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen pojavom naših bataljona u gradu, njihovom snažnom vatrom i silinom udara. Svaki pokušaj otpora skršen je vrlo brzo, a sprečen je i pokušaj četnika da se probiju ka Prijepolju i spoje sa Njemcima. Razbijeni i demoralisani oni su se povukli u potpunom neredu u pravcu Cajniča, ostavljajući na bojnopolju mrtve i teško ranjene. Među zarobljenima nalazilo se i nekoliko četničkih komandanata.²⁸⁴

Ponovnim oslobađanjem Pljevalja i pobjedom 3. brigade nad ovom četničkom grupom, stvoreni su vrlo povoljni uslovi za dalja dejstva brigade. Neprijatelju je presecena jedna vrlo značajna arterija odstupanja, i u toj situaciji on je mogao kroz Sandžak da odstupa samo dolinom Lima. A 3. proleterska brigada mogla je ponovo da neposredno sadejstvuje glavnim snagama divizije koje su vrlo aktivno učestvovala u borbama na odseku Bistrica — Prijepolje — Sjenica sa desne obale Lima. Treća brigada je delom snaga gonila četnike ka Čajniču, dok se glavnina postepeno približavala Prijepolju, gde se razmestila u rejonu Kamene Gore i Jabuke. U štabu brigade su se vrlo dobro čule borbe kod glavnine 37. divizije na desnoj obali Lima.

Oslobađanjem Pljevalja i narednim borbama na pravcima Pljevlja — Prijepolje i Pljevlja — Bijelo Polje, brigada je onemogućila da se deo snaga nemačkog 91. armijskog, a zatim i 21. armijskog korpusa, povlači preko Pljevalja i Cajniča u Bosnu. Zato je tim nemačkim snagama

²⁸⁴ Zbornik 1/16, dok. 135.

ostao za povlačenje preko Sandžaka samo pravac i komunikacija dolinom Lima, preko Bijelog Polja, Prijepolja i Priboja ka Višegradu i Goraždu.

Dok je 3. proleterska brigada vodila borbe na levoj strani Lima, protiv leve kolone grupe »Šojerlen« i četnika, 4. i 5. sandžačka brigada, po naređenju štaba 37. divizije, posle borbi na pravcu Užička Požega — Arilje — Ivanjica — Javor, posele položaje na desnoj obali Lima sa zadatkom da dejstvuju protiv desne kolone grupe »Šojerlen« duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj. U isto vreme kada je leva kolona neprijatelja ovladala Pljevljima, desna je odbacila 5. sandžačku brigadu i probila se prethodnicom do Priboja koji je zauzela 9. novembra i spojila se sa nemačkim snagama koje su stigle od Višegrada.

Posle oslobađanja Pljevalja, 3. brigada je odbacila četničke i nedićevske snage prema Čajniču i Goraždu i na pravcu Pljevlja — Prijepolje nastavila teške borbe sa nemačkim snagama, osujetivši im sve pokušaje da se iz doline Lima probiju ka Pljevljima. Tako je brigada u toku noći 25/26. novembra sa sva četiri bataljona 1, 2, 3. i 4. (800 boraca sa 60 puškomitraljeza i mitraljeza, 4 teška minobacača i 2 brdska topa) izvršila koncentričan napad na jake jedinice nemačke 22. divizije u rejonu Savina laktata, severozapadno od Prijepolja. Tu se neprijatelj dobro utvrdio na položaju na liniji Savin lakat — Seljašnica — Seljane, sa solidnim sistemom vatre.

Brigada je krenula u napad sa polaznih položaja Jabuka — Kamena gora pre pada mraka, 25. novembra, tako da je borba počela već u 19 časova. Dok su dva bataljona napadala duž komunikacije Jabuka — Prijepolje, ostala dva su od Kamene gore vršila obuhvat neprijateljevog levog krila kod Seljašnice. U vrlo oštroj borbi koja je trajala čitavu noć, sve do 7 časova 26. novembra, brigada je razbila i delom uništila oko 600 nemačkih vojnika. Mada je neprijatelj davao vrlo žilav otpor, a povremeno vršio i lokalne protivnapade, nije mogao odbraniti položaj, pogotovo kad mu se 3. bataljon zabacio u pozadinu i udario s leđa. Tom prilikom je zaplenjeno 30 puškomitraljeza, 8 lakih protivtenkovskih topova, 15 kamiona sa opremom,

oko 30.000 metaka, zatim veća količina sanitetskog materijala, a uništeno je jedno slagalište municije i druge opreme koja se nije mogla brzo izvući. Brigada je imala svega 23 izbačena iz stroja (8 mrtvih i 15 ranjenih boraca).²⁸⁵

Nastavljajući teške borbe, brigada je osujetila sve pokušaje i nemačke 963. tvrđavske brigade da prodorom ka Pljevljima otvori prolaz za povlačenje nemačkog 21. armijskog korpusa od Mojkovca preko Pljevalja i Čajniča u Bosnu. Približivši se Prijepolju i komunikaciji Prijepolje — Bistrica, brigada je zauzela položaj na liniji Rikavice — Savin lakat — Barice — Crni vrh — Jabuka, sa kojih je mogla da napada komunikaciju Prijepolje — Bistrica, da vrši pritisak ka samom Prijepolju, a istovremeno da zatvara pravac Prijepolje — Pljevlja. Tako se brigada ponovo pojavila na položajima sa kojih je mogla da vrši osnovni zadatak koji joj je postavio štab 37. divizije: »... napadati neprijatelja koji se povlači komunikacijom Prijepolje — Priboj; uništavati njegove pobočnice na levoj obali Lima, usporavati neprijateljsko debušovanje dolinom Lima, stvarati uslove za koncentraciju jakih snaga NOV, koje će na drugim pravcima sačekivati i napadati neprijatelja i drugo«.

Treća brigada je produžila borbe krajem novembra sa neprijateljem na komunikaciji Prijepolje — Jabuka. Smenjivali su se napadi i protivnapadi. Tako su u toku 27. novembra, Nemci ponovo napravili most na Limu kod Prijepolja, prebacili nove snage na levu obalu reke i pokušali da se tog dana probiju na Brašansko brdo u rejon Babina. Međutim, naišli su na snažan otpor bataljona 3. brigade koji su ih, posle viščasovne borbe, odbacili. Neprijatelj je imao 50 mrtvih i veći broj ranjenih. Idućeg dana je naš 1. bataljon napao neprijatelja kod Seljašnice, ali je odbijen. Neprijatelj je zatim prešao u protivnapad i uspeo da potpuno odbaci 1. bataljon. U to vreme, jedna jača nemačka kolona prodrla je u Serbetovac, severno od Babina, zapretivši da ugrozi levi bok 3. brigade u zoni komunikacije Prijepolje — Pljevlja. I sutradan 29. novem-

²⁸² Isto, dok. 173.

bra Nemci su prebacili neke svoje jedinice kod Prijepolja na levu obalu Lima, obezbeđujući na taj način svoj bok u rejonu Prijepolja.

Uskoro se situacija još više pogoršava. Pored vrlo žestokih danonoćnih borbi koje su brigade 37. divizije vodile u dolini Lima sa desetostruko nadmoćnijim neprijateljem, pod stalnom opasnošću da se sa severa ka dolini Lima sruči neka neprijateljska divizija u pozadinu borbenog poretka 37. divizije, pojavio se nov vrlo važan momenat koji je znatno usložio inače složenu situaciju. Naime, od Prijepolja ka Bijelom Polju kretali su se ešeloni neprijatelja. To su bili delovi nemačke 22. divizije koja je uspela da se probije od Prijepolja i da 1. decembra zauzme Bijelo Polje, radi prihvata nemačkog 21. armijskog korpusa koji se povlačio iz Crne Gore preko Kolašina, Bijelog Polja i dalje dolinom Lima ka Bosni.

Štab 3. proleterske brigade primio je radio-depešu da odmah uputi dva bataljona u rejon Brodareva, radi sprečavanja daljeg prodora neprijateljskih snaga ka Bijelom Polju i Mojkovcu. Tako su 2. i 3. bataljon krenuli 3. decembra u 16 časova iz rejona Kamene Gore ka prostorijski Komarana, i u toku 4. decembra poseli položaje prema Brodarevu. Prema njima su dva bataljona neprijatelja, podržana tenkovima i artiljerijom iz Brodareva, držala položaje: Jasen — Oštra stena — Balići — Zečija glava. Neprijatelj je raspolagao sa 50—60 puškomitraljeza i mitraljeza, više teških i lakih bacača, a primećene su i dve haubice na vatrenim položajima u rejonu Jazovca, iznad Brodareva. S druge strane, 2. i 3. bataljon, jačine oko 500 boraca koji su, pored pušaka, bili naoružani sa 35 automatskih oružja, 4 laka bacača i 2 »fijata«, krenuli su u napad sa polaznih položaja Kičeva — Bijov grob pravcima Jasen — Oštra stena i Balići — Zečija glava. Razvila se vrlo oštra borba. Mada se u toku 4. 5. i 6. decembra uporno branio, neprijatelj je na kraju bio prinuđen da napusti navedene položaje. Imao je oko 80 mrtvih i veći broj ranjenih, dok su naši gubici bili 19 izbačenih iz stroja, od kojih su 3 poginula, a ostali ranjeni. Zaplenjeno je 30 pušaka, 1 automat, veća količina municije i druge ratne opreme.

Usled promene situacije na pravcu Prijepolje — Pljevlja, bataljoni su, odmah posle ove borbe, morali da se prebace na taj pravac. Dok su nemačke jake kolone izbile 6. decembra na Savin lakat i Jabuku, naši su zadržali položaj na Brašanskom brdu i Babinama. Pod pritiskom neprijatelja duž komunikacije, jedan bataljon je odstupio ka Mijajlovici. Vodeći frontalne borbe duž komunikacije Jabuka — Mijajlovica, neprijatelj je pokušao da pravcem Obarde — Vrulja izmaneuvre naše snage u zoni glavne komunikacije i izbiye u Pljevlja. Situacija je u početku bila veoma ozbiljna, sve dok iz rejlona Komarana nisu pristigli 2. i 3. bataljon. Odmah su prešli u protivnapad na odseku Kozica — Vukovo* brdo i uspeli da proteraju neprijatelja ka Jabuci. U ovoj borbi, često prsa u prsa, neprijatelj je imao oko 70 izbačenih iz stroja, a bilo je i 10 zarobljenih Nemaca, dok su naši gubici bili 10 izbačenih iz stroja. Zaplenjeno je 10 pušaka i nešto druge ratne opreme.²⁸⁶ Tako je ovim protivnapadom 3. proleterske brigade, noću 9/10. decembra, propao pokušaj neprijatelju da se probije u Pljevlja. U daljim oštrim borbama vođenim do 15. decembra na prostoru Gorun — Jasen — Balići — Zečija glava — Brodarevo — Prijepolje, 3. brigada je sprečila nove pokušaje nemačke 22. divizije da prodre u Pljevlja. U tim borbama brigada je ubila i zarobila preko 100 nemačkih vojnika, a i sama je pretrpela velike gubitke.

U to vreme na mojковаčkom odseku, što je posebno interesovalo štab 3. proleterske brigade, situacija je bila prilično nepovoljna. Posle zauzimanja Bijelog Polja, prednji delovi 22. nemačke divizije su uspešno nastupali ka Mojkovcu vršeći istovremeno pritisak i ka Beranama. Oni su 8. decembra izbili u Mojkovac kod porušenog mosta na Tari. Sada je neprijatelj imao mogućnost da šire područje Pljevalja ugrožava sa više pravaca. On je vršio vrlo jak pritisak na pravcu Prijepolje — Pljevlja, gde se morala angažovati čitava brigada ili glavnina; zatim su njegovi delovi povremeno nastojali da izbiju na komunikaciju Pljevlja — Bijelo Polje, kuda je brigada morala usmeriti bar neke svoje delove, i najzad, po izbijanju ne-

²⁴¹ Zbornik 1/16, dok. 135.

prijatelja u Mojkovač, brigada je morala stalno biti u pripravnosti da se suprotstavi neprijatelju na pravcu Mojkovac — Pljevlja. Ovo tim pre što je taj pravac izvodio u pozadinu i prema desnom boku borbenog poretka brigade, orijentisanog prema Prijepolju. To je period pun neizvesnosti ne samo za 3. brigadu već i za celu 37. diviziju, period kada su veoma jake snage neprijatelja (Nemaca, četnika i drugih saradnika okupatora) nastojale da se po svaku cenu probiju preko Sandžaka u Bosnu i dalje ka severozapadu.²⁸⁷ Neprijatelj se prema položajima 3. proleterske brigade utvrdio kod Jabuke, Vlake, Savina lakta, Jablanice, Alijine stene, Karoševine, Skokuća, Gradine, Dušmanića, Izbičnja, Jerinin-grada i Kučina. Krajem decembra i početkom januara te su položaje držali delovi 22. nemačke divizije koja se, po izvršenom zadatku na prostoriji Brodarevo — Bijelo Polje — Mojkovac, ponovo prebacila u širi rejon Prijepolja. U to vreme 3. brigada drži glavninu svojih snaga na prostoriji Kamena Gora — Mostište — Vijenac, sa artiljerijom u rejonu Pljevalja.

Krajem decembra neprijatelj postaje sve manje aktivan prema Pljevljima. Zadovoljio se da obezbedi nesmetano kretanje 91. korpusa dolinom Lima. Međutim, borbe su i dalje vođene na čitavom frontu 37. divizije, s obe strane Lima. Neprijateljska zaštitnica je, 31. decembra, napustila Mojkovac i ubrzo je definitivno prestala opasnost od intervencije neprijatelja pravcem Bijelo Polje — Pljevlja. Sada se 3. brigada mogla slobodnije angažovati na pravcu Pljevlja — Prijepolje. Naređeno je da i 1. bokeljska brigada krene u Sandžak za 6. crnogorskom.

Posle oštih borbi 3. brigada je 2. januara 1945. slomila žilav otpor jedinica nemačke 22. divizije u rejonu Durđevića vrhova, Jabuke i Savinog lakta. U toj borbi je neprijatelj imao 66 mrtvih i veliki broj ranjenih, a zaplenjena su mu 2 minobacača i 6 puškomitraljeza i mitraljeza. I brigada je u toj borbi imala znatne gubitke — 65 izbačenih iz stroja, od kojih 18 poginulih.²⁸⁸ Posle toga

²⁸⁷ Na dan 1. decembra 1944. godine, 21. nemački korpus je brojao 21.570 oficira, podoficira i vojnika (Mikroteka nem. br. f. 195, snimak 90).

²⁸⁸ Arhiv VII, k. 125, reg. br. 3/2.

je snažno napadala jedinice nemačke 181. divizije koja se, kao poslednja okupatorska jedinica u Sandžaku, povlačila dolinom Lima za Bosnu. U isto vreme i ostale snage 37. divizije (4. i 5. sandžačka brigada) su, na desnoj obali Lima snažno danonoćno uspešno napadale nemačke kolone koje su se povlačile duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj — Višegrad.

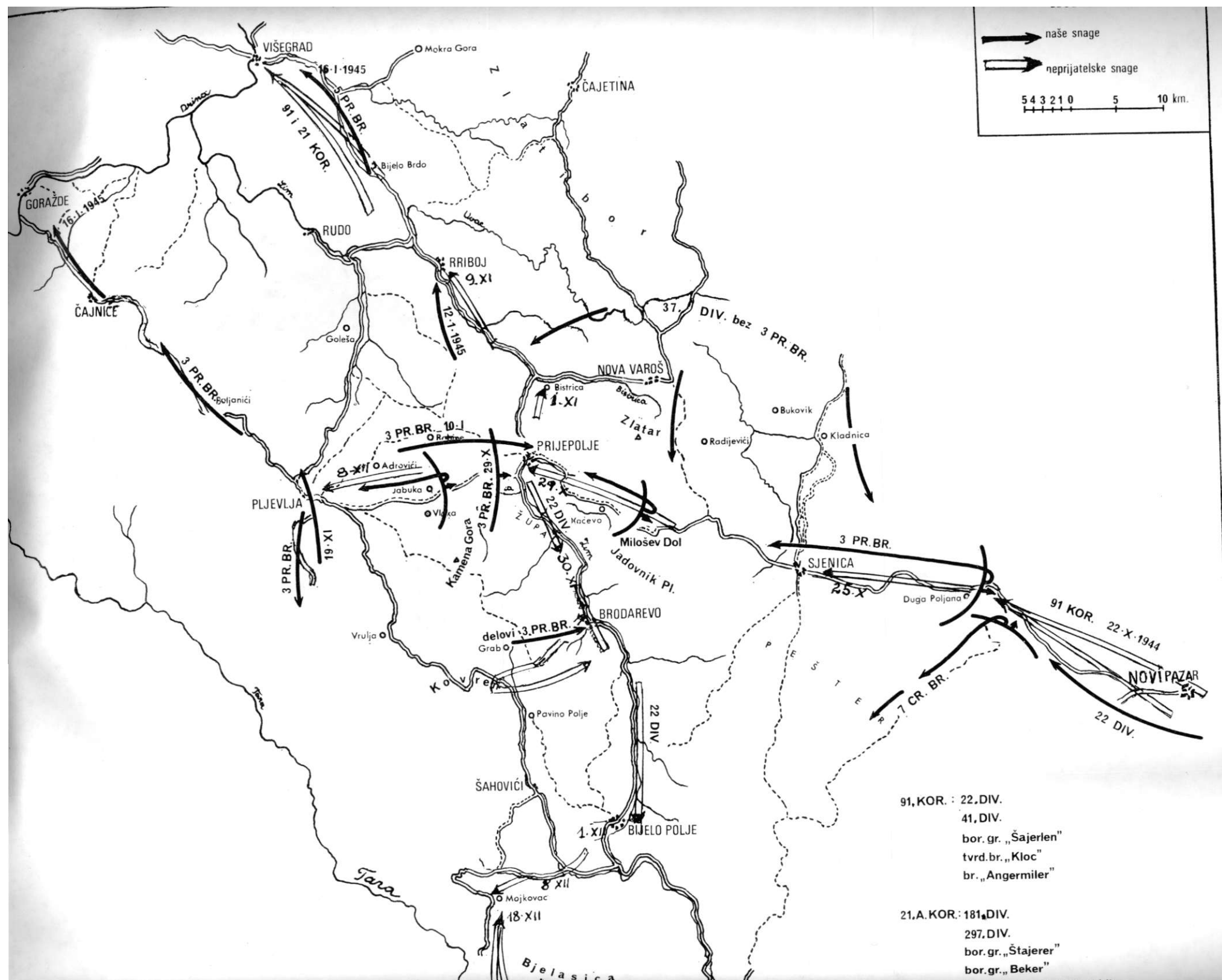
Sve do 8. januara 3. brigada je vršila snažan pritisak na neprijatelja u širem rejonu Prijepolja kao i na komunikaciju Prijepolje — Bistrica, sa zapadne strane Lima. Ona je u trodnevnoj borbi, zajedno sa delovima 37. divizije sa desne obale Lima, najzad, 10. januara 1945. godine, definitivno oslobodila Prijepolje. Tom prilikom je neprijatelj imao oko 100, a naše jedinice 25 izbačenih iz stroja. Zaplenjeni su: 1 puškomitraljez, 1 radio-stanica i veća količina municije.²⁸⁹

Neprijatelj je tog dana pod snažnim udarima 37. divizije po čitavoj dužini komunikacije Prijepolje — Bistrica — Priboj, sa obe strane Lima, panično odstupio ka Priboju. Sa zaštitnicom 181. divizije 21. armijskog korpusa povlačili su se četnici iz Crne Gore i Sandžaka. Treća brigada je produžila gonjenje neprijatelja ka Priboju koji je najzad, 12. januara 1945. godine, definitivno oslobođen. Tako je tog dana (12. januara) konačno oslobođen ceo Sandžak.

U završnim borbama za oslobođenje Sandžaka, vođenim protiv nemačkog 21. i 91. armijskog korpusa koji su se povlačili preko Sandžaka ka Bosni, 3. proleterska brigada im je onemogućila da se delom snaga povlače pravcem Pljevlja — Čajniče — Goražde. Zato su bili prinuđeni da se po cenu velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu povlače dolinom Lima. U tim borbama brigada je nanela nemačkim snagama velike gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu i pokazala visoke moralne i borbene kvalitete.

Za vreme povlačenja preko Sandžaka nemačkim jedinicama su naneti veliki gubici u ljudstvu i ratnoj tehnici. Prema našoj proceni, ubijeno je preko 1.400, a ranjeno oko 2.200 Nemaca; zaplenjeno je: 650 pušaka, 51 puško-

²⁸⁹ Isto, reg. br. 6/2.

mitraljez, 17 mitraljeza, 5 minobacača, 9 topova, 2 mašinke, 1 radio-stanica, 23 pištolja, 15 dvogleda, 27 kamiona, 350.000 pušcanih metaka, 59 konja, 30 zaprečnih kola, veća količina sanitetskog materijala i druge ratne opreme. U ovim borbama je 3. proleterska brigada imala 67 mrtvih i 210 ranjenih. A, pored ovih gubitaka koje je neprijatelju nanela 3. brigada, treba uzeti u obzir i veoma velike gubitke koje su mu zadale 4, a naročito 5. sandžačka brigada i saveznička avijacija. Duž čitave komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj — Višegrad, u dolini Lima, a posebno na deonici od Prijepolja do Priboja, ostalo je groblje nemačke ratne tehnike.

U tim osamdesetodnevним krvavim borbama koje je od 24. oktobra 1944. do 12. januara 1945. vodila 37. udarna sandžačka divizija sa svoje tri brigade protiv mnogobrojnih i dobro naoružanih neprijateljskih formacija koje su se borile na život i smrt, posebno mesto zauzima 3. proleterska brigada. Pri tome, do 8. decembra 1944. godine, borbe su vođene sa 91. korpusom, a zatim je na tie Sandžaka stupio i 21. neprijateljskih korpus. Bile su tu i veoma jake formacije četnika i nedićevaca koje su bežale iz Srbije.

Brigada pri oslobađanju Bosne

Posle oslobađanja Sandžaka, 3. proleterska brigada, zajedno sa 5. sandžačkom, preduzela je gonjenje neprijatelja ka Drini i to 3. brigada pravcem Jabuka — Pljevlja — Boljanići — Goražde, a 5. sandžačka pravcem Priboj — Bijelo Brdo — Višegrad. Četvrta brigada je zadržana na prostoriji pljevaljskog sreza radi obezbeđivanja ove prostorije od manjih neprijateljskih delova i radi drugih zadataka vojno-političkog karaktera.

Treća brigada je još sredinom decembra 1944. formirala svoj 5. bataljon. Krajem 1944. godine i početkom 1945. brigada se vrlo brzo popunjavala ljudstvom i tehnikom. Naročito je bio veliki priliv novih boraca iz istočne Srbije (pirotskog sreza) i novopazarskog sreza. Krajem 1944. godine brigada je imala oko 1.000 boraca, naoružanih sa oko 100 automatskih oružja — puškomitraljeza

i mitraljeza, pored ostalog naoružanja. U svim borbama koje je brigada vodila krajem 1944. i početkom 1945. godine podržavalo je 6 brdskih topova 75 mm. U februaru je narasla na oko 2.000 ljudi, od kojih 1.700 boraca, 165 podoficira i 131 oficir, naoružana sa oko 1.500 pušaka, 105 puškomitraljeza, 16 teških mitraljeza, 7 teških i 12 lakih bacača, 6 topova, a sredinom marta je imala oko 2.800 ljudi, sa 141 puškomitraljezom, 12 teških mitraljeza, 22 minobacača, 5 pt-pušaka i drugo, da bi u maju narasla na preko 3.000 ljudi, naoružanih sa 168 puškomitraljeza i mitraljeza.²⁰⁰ Međutim, treba istaći da je ta popuna izvršena mahom mladim i neiskusnim borcima koji su, i pored toga, pokazali vrlo dobru borbenost i disciplinu. Sa takvim sastavom i tehnikom brigada je, i pored svih teškoća, mogla uspešno izvršavati borbene zadatke i napadnog i odbrambenog karaktera, na različitom zemljištu i u svako doba dana i noći.²⁹¹ U januaru 1945. je za pomoćnika komesara brigade postavljen Aleksandar Bujišić (pomoćnik komesara 1. bataljona iste brigade) na mesto Momira Boškovića koji je postavljen za pomoćnika političkog komesara 37. divizije. A zamenik komandanta brigade bio je kapetan Miloš Vlahović.

I pored energičnog gonjenja jedinicama 37. divizije, neprijatelj je uspeo da organizuje odbranu u kanjonu Drine. Ovome je donekle išlo na ruku i to što su jedinice 37. divizije morale da izvrše izvesna pregrupisavanja da bi na Drinu izbile širokim frontom od Višegrada do Goražda. Već 15. januara 3. brigada je bila na prostoriji Čajniče — Metaljka — Podkovač, a 16. januara je uhva-

²⁸⁰ A VII, k. 1254, red. br. 41/2 i 54/2.

²⁹¹ Prema podacima štaba 3. proleterske brigade, neprijatelj je, pored jakih nemačkih, italijanskih i ustaških snaga u rejonu samog Sarajeva, imao na prostoriji Višegrad, Rogatica, Sokolac, Mokro, Goražde, 297, 181, 22. i nepotpunu 142. diviziju. Stab 21. korpusa nalazio se u Mokrom. U odbrani na Drini (u zaštitnici) nalazili su se 16, 47, 65. i 22. grenadirski puk iz 22. i 181. divizije. Sam rejon Goražda branio je jedan neprijateljski puk iz 181. divizije. Neprijatelj je u rejonu Goražda, na desnoj obali Drine, držao uži mostobran manjim snagama koji je mogao podržavati živom silom i tehnikom sa leve obale Drine, iz rejona Goražda. On je vrlo dobro organizovao odbranu u taktičkom i fortifikacijskom pogledu (AVII, k. 1254, reg. br. 2/10).

cen kontakt sa neprijateljskim snagama u rejonu Goražda, kao i veza sa delovima 3. udarne divizije koji su već napadali neprijateljske isturene delove kod Goražda.

Pošto je izbila na Drinu gde je neprijatelj poseo mostobran jednim bataljonom podržanim sa 2 haubice i 4 brdska i 2 protivoklopna topa, 3. brigada je u toku noći 23/24. januara, 1. i 2. bataljonom i 4. bataljonom 6. crnogorske brigade, u brzom naletu ovladala rejonom Samara i Zupčica i odbacila delove neprijatelja na levu obalu Drine. Međutim, Nemci su odmah 24. januara dobili jaka pojačanja i uz jaku podršku artiljerije prešli u protivnapad istog dana u 10 časova, odbacili naše jedinice na liniju Straža — Podkozara i povratili izgubljene položaje. Ali, po naređenju štaba 37. divizije, 1. i 2. bataljon su istog dana ponovo izvršili snažan protivnapad i posle oštih borbi 24/25. januara ponovo odbacili neprijatelja sa mostobrana na levu obalu Drine. Svi kasniji pokušaji neprijatelja da povрати izgubljene položaje nisu uspele. U tim borbama 3. brigada je, zajedno sa 4. bataljonom 6. crnogorske, nanela neprijatelju znatne gubitke — izbacila iz stroja oko 150 vojnika, dok je sama imala 40 izbačenih iz stroja, od kojih 10 mrtvih. Četvrti bataljon 6. crnogorske imao je u toku 23, 24. i 25. januara 3 mrtva i 13 ranjenih boraca.²⁹²

Treća proleterska brigada je posle toga zauzela položaje na prostori Trbosilje — Medurečje — Bučje — Kolijevka — Zupčevići, sa prednjim delovima na desnoj obali Drine. Četvrti bataljon 6. crnogorske je 25. januara u zoru krenuo u sastav svoje brigade. Ispitivana je mogućnost forsiranja Drine na odseku Ustiprača — Goražda, ali se odustalo, jer je neprijatelj tu raspolagao jačim snagama. Mada je nizvodnije, na odseku Međeđa — Ustiprača, neprijatelj imao slabije snage, ipak je Drina predstavljala vrlo ozbiljnu prepreku.

Pošto je 3. divizija trebalo da se rokira više ka zapadu, u pravcu Sarajeva, 3. proleterska brigada je određena da se prebaci na levu obalu Drine, na prostori južno od komunikacije Goražde — Osiječani — Renovica, sa koje će napadati neprijateljske posade duž te komuni-

²⁹² AVII, k. 1254, reg. br. 7/2, 10/2 i 2/8.

kacije. Za ovaj zadatak brigada je ojačana jednom brdskom baterijom 75 mm. U to vreme je 5. sandžačka brigada bila na široj prostoriji Dobruna, a 4. sandžačka na prostoriji Bukovica — Boljanići — Poblace. Treća proleterska brigada, po naređenju štaba 37. divizije od 2. februara, forsirala je Drinu kod Ustikoline i Župčica i prodrla pred nemačke utvrđene položaje u neposrednoj okolini Goražda. Izviđanjem je ustanovljeno da se na položajima Klepanovačka kosa, Baba, Brdo (oko 2—3 km jugozapadno od Goražda) i Mirvići, Osiječani, Hranjen (južno od dela komunikacije Jabuka — Renovica), utvrdilo oko 1.000 nemačkih vojnika ojačanih sa artiljerijom 75 i 105 mm.

Za napad koji je počeo 9. februara u 23 časa određeni su 1, 3. i 5. bataljon (naoružani sa 60 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 teška i 2 laka bacača) i to pravcima: Baba — Brdo — Klepanovačka kosa; Brajlovići — Rosijevići — D. Ilino — Mirvići i pravcem Ribljak — Hranjen — Osiječani. U borbama koje su trajale 10. februara do 3 časa, naše jedinice su zauzele Babu (tt 704), Brdo (k. 942), Klepanovac (k. 703) Brajloviće, Kanjen, Osiječane i Mirviće i odbacile nemačke snage u Goražde i na komunikaciju Goražde — Jabuka. Međutim, nisu uspele da ovladaju Misjakom (tt. 618), ključnim i veoma utvrđenim položajem u nemačkom sistemu odbrane Goražda. Tako je dalje napredovanje jedinica 3. proleterske brigade zaustavljeno jakim otporom ojačanog 334. puka nemačke 181. divizije u Goraždu i na Jabuci. Tu su Nemci izgradili vrlo jaka uporišta i utvrđenja sa minskim poljima i žičanim preprekama, velikim i čvrstim bunkerima. Brigada je pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima (niske temperature i dubok sneg) vodila žestoke i iscrpljujuće borbe, odbijajući napade Nemaca od Goražda, a u isto vreme neprestano napadajući njihove jedinice u neposrednoj okolini Goražda i na komunikaciji Goražde — Jabuka — Renovica. Tako je 12. februara krenulo oko 1.200 Nemaca, podržanih artiljerijom, u protivnapad sa težištem protiv našeg 1. bataljona. Borba je trajala čitav dan i neprijatelj je najzad uspeo da ovlada samo delovima položaja koje je držao 1. bataljon, dok su napadi na položaje 3. i 5. bataljona odbijeni. Oko 18 časova izvršen

je protivnapad i sa dela položaja 1. bataljona i neprijatelj je odbačen na polazne položaje. On je na položaju ostavio oko 70 mrtvih, a imao je i preko 100 ranjenih koje je poveo sobom. Veliki broj poginulih Nemaca bili su podoficiri. I sledećeg dana, 13. februara, neprijatelj je preduzimaao više protivnapada na položaje 1. bataljona, ali je uvek bio odbijen.²⁹³ I tog dana je imao oko 50 mrtvih, ostavljenih na bojištu, dok je 1. bataljon imao 31 izbačenog iz stroja u toku oba dana borbe. Među njima bio je i pomoćnik komesara bataljona.²⁹⁴

Za to vreme se 37. divizija sa svojom 4. i 5. sandžačkom brigadom nalazila na desnoj obali Drine, između Višegrada i Goražda. Tu je završila pripreme za forsiranje, da bi potom nastavila napad svim snagama na nemačke položaje na prostoru Goražde — Ustiprača — Rogatica — Sokolac koje su držale i branile jedinice nemačke 181. i delovi 297. divizije. Ove nemačke snage imale su da upornom odbranom obezbede povlačenje trupa iz Bosne i Hercegovine, radi čega je njihova najjača odbrana bila u zahvatu komunikacije Goražde — Jabuka — Renovica — Stambolčić — Pale — Sarajevo. Tu su solidno fortifikacijski utvrdili naseljena mesta i topografski jake položaje, a u zoni dejstva 37. divizije, naročito u Goraždu, Jabuci, Stambolčiću, Palama i na Trebeviću, bilo je organizovano više odbrambenih linija, čvrsto povezanih sa neposrednom odbranom Sarajeva. Neprijatelj je u to vreme izvlačio snage pravcem Višegrad — Sarajevo i vrlo intenzivno evakuisao ljudstvo i materijal iz Sarajeva ka Brodu. U takvoj situaciji (koristeći se mostobranom koji je ranije stvorila 3. proleterska brigada u rejonu Goražda), 4. i 5. sandžačka brigada 37. divizije su u toku noći 18/19. februara izvršile opšti napad na delove nemačke 181. i 297. divizije u dolini Drine, od Višegrada do Goražda. Posle teških borbi, one su forsirale Drinu i produžile dejstva u pravcu Rogatice, Goražda i Jabuke. U to vreme je 3. proleterska brigada, ojačana 4. bataljonom 4. sandžačke, uspela uz velike žrtve, da zauzme nemačke polo-

²⁹³ p_{rv}i bataljon je imao tada ukupno na licu oko 400 boraca, naoružanih sa 20 puškomitraljeza i mitraljeza, 2 laka i 1 teškim bacačem.

²⁹⁴ Isto, reg. br. 15/2.

žaje na liniji Osiječani — Popov Do — Sjenokos (tt 962) — Pijevac. Smenjivali su se napadi i protivnapadi, juriši 1 protivjuriši, zauzimanje i gubljenje položaja, naročito na Sjenokosu i Popovom Dolu. Pa ipak, brigada je najviše gubitaka imala u borbama na Misjaku, iznad samog Goražda. Ona je do 20. februara imala 30 mrtvih i ranjenih boraca i rukovodilaca, dok je neprijatelju nanela gubitke od oko 150 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Zaplenila je 2 »šarca«, 60 pušaka, izvesnu količinu municije i odeće. Međutim, ni tada, a ni u sledećim borbama koje je neprekidno vodila do 25. februara, nije uspela da slomi nemačku odbranu u rejonu Jabuke i na komunikaciji Goražde — Mesići ni da, zajedno sa 4. sandžačkom, savlada nemački garnizon u Goraždu. U borbama od 20. do 25. februara ona je imala 30 mrtvih i 68 ranjenih boraca i starešina, dok su ukupni gubici u borbama koje je vodila u februaru i početkom marta na prostoru Goražde — Jabuka iznosili 79 poginulih i 160 ranjenih.²⁹⁵ U tom periodu nanela je nemačkim jedinicama velike gubitke i zaplenila 220 pušaka, 5 puškomitraljeza, 20 mašinki, 20.000 pušanih metaka, veću količinu odeće i obuće i druge ratne opreme.³⁹⁶

Iako je 3. proleterska brigada u ovim napadima zadala neprijatelju jake udarce, a i sama je, kao što vidimo, pretrpela znatne gubitke, nije uspela da potpuno izvrši postavljene zadatke zbog toga što su neprijateljske snage bile brojno jake (oko 3.500 vojnika na odseku Goražde — Osiječani), fortifikacijski vrlo dobro utvrđene, dobro naoružane i vrlo iskusne za borbe u raznovrsnim uslovima i u maksimalnom korišćenju vatre tada najsavremenijeg oružja kojim su bile obilato snabdevene. I nepovoljne vremenske prilike (niska temperatura i dubok snee) pogodovala su braniocu (neprijatelju), a znatno otežavale napade naših jedinica. S druge strane, naše jedinice su imale vrlo malo artiljerije, neophodne protiv tako fortifikacijski utvrđenih položaja. Nedostajala su odgovarajuća teška pešadijska i srednja artiljerijska oruđa. Na kraju,

²⁹⁵ Na položaju Sjenokos brigada je imala oko 80, a na Mizjaku, u dva maha, oko 35 izbačenih iz stroja.

³⁹⁶ 2M A VII, k. 1254, reg. br. 17/2 i k. 1255, reg. br. 6/1.

treba imati u vidu da je 3. brigada bila za kratko vreme popunjena vrlo velikim brojem novih boraca koji, iako su pokazali hrabrost i požrtvovanje, nisu imali vojničkog iskustva. A morali su odmah učestvovati u teškim okršajima.

Početkom marta brigada je u toku dvodnevnih borbi od 3. do 5. marta izvršila vrlo jak napad na neprijateljske položaje Sjenokos — Jabuka — Čurovi, da bi izolovala garnizon Goražde i ovladala tom deonicom glavne komunikacije. Neprijatelj se i tada vrlo ogorčeno branio tako da je brigada imala 43 izbačena iz stroja, od kojih 15 mrtvih. Neprijatelju je nanela gubitke i zaplenila oko 100 pušaka i druge ratne opreme. Za to vreme je 4. sandžačka, posle teških borbi, u toku 4/5. marta, slomila nemački otpor zapadno od Goražda i 5. marta konačno oslobodila Goražde, dok je 5. sandžačka dejstvovala od Višegrada prema Rogatici i Sokolcu.²⁹⁷

Krajem februara 1945. godine izvršene su izvesne kadrovske izmene. Na mesto komandanta 37. divizije potpukovnika Žarka Vidovića koji je otišao za komandanta 11. divizije, postavljen je 27. februara major Čedomir Drulović (komandant 4. sandžačke brigade); za političkog komesara divizije major Danilo Knežević (politički komesar 3. proleterske brigade), na mesto potpukovnika Velibora Ljujića, koji je određen na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za novopazarski okrug, a za pomoćnika političkog komesara divizije postavljen je Vojo Terić, do tada član Politodela 37. divizije. Za komandanta 3. proleterske brigade postavljen je početkom marta Jagoš Mirković (načelnik štaba iste brigade) na mesto potpukovnika Halila Hadžimurtezića koji je primio dužnost zamenika komandanta 37. divizije; za političkog komesara brigade postavljen je u drugoj polovini januara 1945. Dušan Tomović, mesto Danila Kneževića, a za pomoćnika komesara brigade Aleksandar Bujiša.

Brigade 37. divizije su gonile neprijatelja na širokom frontu. Tako je 3. brigada, posle ovladavanja položajima na Sjenokosu i Jabuci, produžila dejstva ka Mesićima, Rogatici, Renovici i Prači koje je oslobodila do 7. marta.

²⁹⁷ A VII, k. 1254, reg. br. 35/2.

U tim borbama ubila je i zarobila 52 nemačka vojnika. Nastavljajući odmah dejstva u pravcu Romanije, brigada je od 8. do 10. marta razbila novu neprijateljsku grupaciju od oko 1.500 bosanskih četnika i muslimanske milicije na prostoriji Miošići — Ponor — Nepravdići — Bogovići — Stajna — Careve vode, pod komandom Kosorića i Derikonje, i ovladala područjem između Romanije i komunikacije Pale — Renovica. Tom prilikom je ubila i zarobila 93 četnika i 20 milicionara (mnogo više ih je ranila) i zaplenila 100 pušaka, 8 puškomitraljeza, 6 pištolja, 20 konja, 15 volova i drugu ratnu opremu.²⁹⁸ Produživši dalje nadiranje ka rejonu Pala, 3. brigada je izbila iznenađeno pred nemačke položaje na prostoriji Hotičino polje — Sipovica — Jelovci — Šajnovići — Kaloderi — Jasen — Cemanovići — Podvitez — Galeš (oko 1.200 Nemaca i »čerkeza«) i sprečila prodor nemačkih snaga od Sarajeva i Pala. Zaplenila je 1 puškomitraljez, 2 mašinke, nekoliko pištolja i 5 tovarnih konja. U toku ove veoma oštre borbe koju su vodili 1, 4. i 5. bataljon 3. brigade danju i noću u toku 10, 11. i 12. marta i u kojoj je dolazilo i do borbe prsa u prsa, dejstvovala je vrlo intenzivno i neprijateljska artiljerija iz rejona Stambolčić, Pale i Mokro. Na kraju naši bataljoni su zauzeli sve položaje izuzev Podviteza. Neprijatelj je više puta prelazio* u protivnapad, ali bez uspeha. Naši gubici su bili relativno mali — oko 20 izbačenih iz stroja.²⁹⁹ U isto vreme 4. sandžačka je dejstvovala prema Sarajevu u zahvatu komunikacije Prača — Stambolčić — Pale, a 5. sandžačka brigada od Rogatice prema Sokolcu i Podromaniji.

U borbama protiv 37. divizije, nemačka 181. divizija, ojačana ustaškim jedinicama, uporno je branila sve položaje, prelazeći često u protivnapade i primenjujući obuhvatne manevre. Najjače je branila komunikaciju Podgrab — Stambolčić — Pale — Sarajevo. Naime, neprijatelju je trebalo još vremena da završi prebacivanje svojih jedinica iz Hercegovine i jugoistočne Bosne i da evakuiše ogromne količine ratnog materijala. Zbog toga je sredinom marta, upornom i aktivnom odbranom na liniji

²⁹⁸ AVII) k. 1254, reg. br. 36/2, k. 1255, reg. br. 8/8.

²⁹⁹ AVII) k. 1254; reg. br. 37/2, 23-1/2.

Mokro — Ljubogošta — Pale — Vitez — Stambolčić — Podvitez — Kodža, zadržala 37. diviziju koja je dejstvovala prema Sarajevu. U takvoj situaciji 3. proleterska brigada je, od 12. do 25. marta, oštrim i uglavnom odbrambenim borbama uspešno odbijala nemačke napade i zadržala svoje položaje. U ovim borbama brigada je imala oko 15 mrtvih i ranjenih boraca.

U Goraždu je 13. marta 1945. održana partijska konferencija 37. divizije kojoj je prisustvovalo 160 delegata. Konferencija je razmatrala rad partijske organizacije i stanje u diviziji, posebno dotadanje rezultate, i postavila nove zadatke. Kao najvažnije u to vreme bio je rad sa novim borcima, kojima je krajem 1944. i početkom 1945. godine popunjena iz Srbije i Sandžaka 37. divizija. Na konferenciji su istaknuti dotadanji uspesi brigada 37. divizije, a posebno 3. proleterske, koja je i dalje nosila najveći teret svih akcija divizije. Istovremeno konferencija je izabrala delegate za osnivački kongres KP Srbije koji je održan u Beogradu maja 1945. Posle toga, održano je 23. marta u Renovici vojno-političko savetovanje komandanata, političkih komesara i pomoćnika političkih komesara sandžačkih brigada i štaba 37. divizije sa političkim komesarom 2. udarnog korpusa, pukovnikom Vojom Nikolićem. Razmatrana su sva pitanja koja se odnose na učešće 37. divizije u oslobađanju Sarajeva — glavnog grada Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je Vojo Nikolić u ime štaba 2. udarnog korpusa odao priznanje borbenim kvalitetima 37. divizije, a posebno 3. proleterske brigade koja je, prema izveštaju 37. divizije od 14. marta, »svojim brzim i odlučnim manevrima izvršila zadatak u potpunosti«.^{3m0}

Krajem marta 37. divizija je dobila zadatak da ovlada delom komunikacije od Sokolca do Mokrog. U vezi s tim je 5. sandžačka uvedena u borbu na delu komunikacije Sokolac — Podromanija, a 4. sandžačka je napadala neprijateljska uporišta Hodža — Stambolčić, usmeravajući s juga dva bataljona ka Palama i Koranu. U to vreme je 3. brigada od 27. do 31. marta bila uvučena u vrlo ogorčene borbe sa neprijateljem na prostoriji Sip — Vitez —

aTM AVII, k. 1254, reg. br. 23-1/2.

Podvitez — Gorovići — Čemanovići — Kaloderi — Jelovci — Krije — Sjetlina — Stambolčić, na kojoj se tada nalazilo oko 4.000 dobro utvrđenih Nemaca, ustaša, Italijana i »čerkeza«. Četiri bataljona 3. brigade (naoružani sa 120 puškomitraljeza i mitraljeza, 4 teška i više lakih bacača), podržana su i vatrom brdske baterije. Mada se neprijatelj branio vrlo odsudno, ipak je pod naletima naših snaga i borbom prsa u prsa bio odbačen sa navedenih položaja. Za to vreme je 5. brigada nastupala prema Sokolcu i Mokrom, a 4. prema Stambolčiću, Palama i Koranu, kojim je i ovladala. Posle prvog dana, borbe su produžene i u toku 28. i 29. marta, naročito oko neprijateljskih uporišta Stambolčića, Pala i Mokrog, kao i kod Sokolca. Neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i dva oklopna voza, izvršio više protivnapada i posle žestoke borbe uspeo da povрати izgubljene položaje i odbaci naše jedinice na odseku Pale — Stambolčić, dok mu to nije uspelo na odseku Sokolac — Mokro, zahvaljujući snažnoj odbrani 3. i 5. brigade. Divizija je u ovim borbama imala 48 mrtvih i 156 ranjenih, od kojih je 3. proleterska brigada imala 15 mrtvih i 25 ranjenih. Inače, 3. brigada je uspela da izbací iz stroja oko 250 neprijateljskih vojnika i zapleni 3 mitraljeza, više puškomitraljeza i pušaka, municije i druge ratne opreme.³⁰¹

U daljim borbama koje su se naročito rasplamsale od 3. do 5. aprila, 3. proleterska brigada je sa svojih pet bataljona i 5. bataljonom 4. sandžačke napadala neprijatelja na prostoriji Orlova stijena — Crvena stijena — Pusto polje — Rakovac — Kaloderi — Gorovići — Podvitez — Vitez.³⁰² Sa polaznih položaja na liniji Podjemen — Jelovci — Careve vode — Majdan — Hotičina — Ribulja — Sip za bataljone 3. brigade i sa linije Podgrab — Lisina za 5. bataljon 4. brigade bataljoni su 2. aprila u 20 časova otpočeli napad, i to: 3. bataljon na odsek Podjemen — Romanija — Orlova stijena — Crvena stijena — Mokro; 4. i 5. bataljon na odsek Kaloderi — Rakovac

³⁰¹ Isto, reg. br. 7/3 i k. 1255, reg. br. 11/8.

³⁰² Na toj prostoriji nalazilo se tada oko 5.000 neprijateljskih vojnika (Nemaca, Italijana, ustaša, »čerkeza« i pripadnika muslimanske milicije, sa oko 250 puškomitraljeza, 40 teških bacača, velikim brojem lakih bacača, 18. art. oruđa 75 i 105 mm).

— Pale i Pusto polje — Krije brdo; 1. i 2. bataljon na odsek Brezovac — Vitez — Podvitez — Gorovići, dok je 5. bataljon 4. brigade napadao odsek Stambolčić — Pale. Već 3. aprila do 8 časova, naše jedinice su uspele da ovladaju svim položajima neprijatelja, sem Orlove i Crvene stijene i Rakovca. U daljim borbama u toku 3, 4. i 5. aprila, naše jedinice su ovladale i navedenim delovima položaja i razvijajući dalja dejstva ka zapadu i severu, zauzele Ljubogošte, Pusto polje, Mokro, Zmijinu glavu, Pale i Radijeviće. Time se 3. brigada potpuno približila Sarajevu.³⁰³ U ovim borbama na prilazima Sarajevu 3. brigada je, od 3. do 5. aprila, imala 52 izbačena iz stroja, od kojih 19 poginulih. Neprijatelj je imao oko 350 izbačenih iz stroja, a 3. brigada mu je zaplenila 4 puškomitraljeza, 50 pušaka, 5 mašinki,³⁰⁴ 20 pištolja, 12 tovara razne municije i druge opreme.

Posle toga je 3. proleterska brigada, 5. aprila u 15 časova, počela napad na sam grad Sarajevo sa polaznih položaja na liniji Zmijina glava — Dragulj — Orlovac — Tahirovina — Hudež. Osnovni pravac napada bio je Dovlići — Brus — Kosmatica — Sarajevo. Desno su napadale jedinice 3. korpusa, a levo 4. sandžačka, pravcem Trebević — Sarajevo. Pošto je zona napada brigade bila uska, ona je obrazovala borbeni poredak u dva ešelona, sa 1, 4. i 5. bataljonom u prvom, a 2. i 3. u drugom ešelonu. Jačina prvog ešelona je iznosila oko 1.200 boraca, sa 90 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 bacača 81 mm i 6 lakih bacača. Neprijatelj je pružio slab otpor sve do Bistrička, odakle je proteran u sam grad. Nešto jači otpor pružio je iz pojedinih utvrđenih tačaka u gradu, kao što su Vijećnica i Bašćaršija. Prednji delovi 3. proleterske brigade ušli su 5. aprila u 20 časova u sam grad Sarajevo, gde su vođene ulične borbe do jutra 6. aprila. U isto vre-

³⁰³ Od šireg rejona Sarajeva do Zenice, duž komunikacije Sarajevo — Visoko — Zenica, nalazile su se sledeće neprijateljske snage: 7. SS divizija »Princ Eugen«, u Sarajevu i prema Ivan-pladini; 369. divizija glavninom na liniji Ilidža — Kiseljak — Busovača — Zenica — Visoko; 181. divizija je držala pravce koji od Sokolca i Pala vode u Sarajevo; zatim jedna samostalna nemačka brigada, i jedinice NDH iz sastava 8. i 9. divizije, sa raznim borbenim i pomoćnim snagama koje pripadaju formaciji korpusa.

³⁰⁴ A VII, k. 1254, reg. br. 8/3 i k. 1255 reg. br. 12/8.

me u grad su ušle i jedinice 4. sandžačke koje su u žestokim borbama sa Nemcima i ustašama zauzele Trebević, Palež, Brus i južnu ivicu Sarajeva i zajedno sa 3. proleterskom brigadom ovladala levom obalom Miljacke. A posle izvesnog vremena 3. proleterska brigada je na Miljacki uhvatila vezu i sa jedinicama 27. divizije. Neprijatelj je pretrpeo veoma velike gubitke, a bilo je i masovne predaje domobrana, milicije, »čerkeza« i Italijana. Zaplenjena je velika količina ratnog materijala, oružja, vozila, slagališta municije i opreme.³⁰³

Po oslobođenju Sarajeva, glavnina 3. proleterske brigade je zadržana do 8. aprila u gradu Sarajevu, Rajlovcu i Reljevu, dok su dva njena bataljona produžila gonjenje Nemaca i ustaša do Visokog, a kada više nisu mogli da uhvate dodir sa neprijateljskim delovima, oni su se vratili na prostoriju Reljevo — Rajlovac, u sastav brigade.

Pored starih i prekaljenih boraca 3. proleterske brigade, kojih je tada u brigadi bilo srazmerno vrlo malo, u svim borbama su se istakli i mladići iz istočne Srbije (pirotskog okruga) sa kojima je brigada bila u velikom broju popunjena. Oni su se pokazali kao vrlo hrabri, odvažni, disciplinovani i požrtvovani borci.³⁰⁶

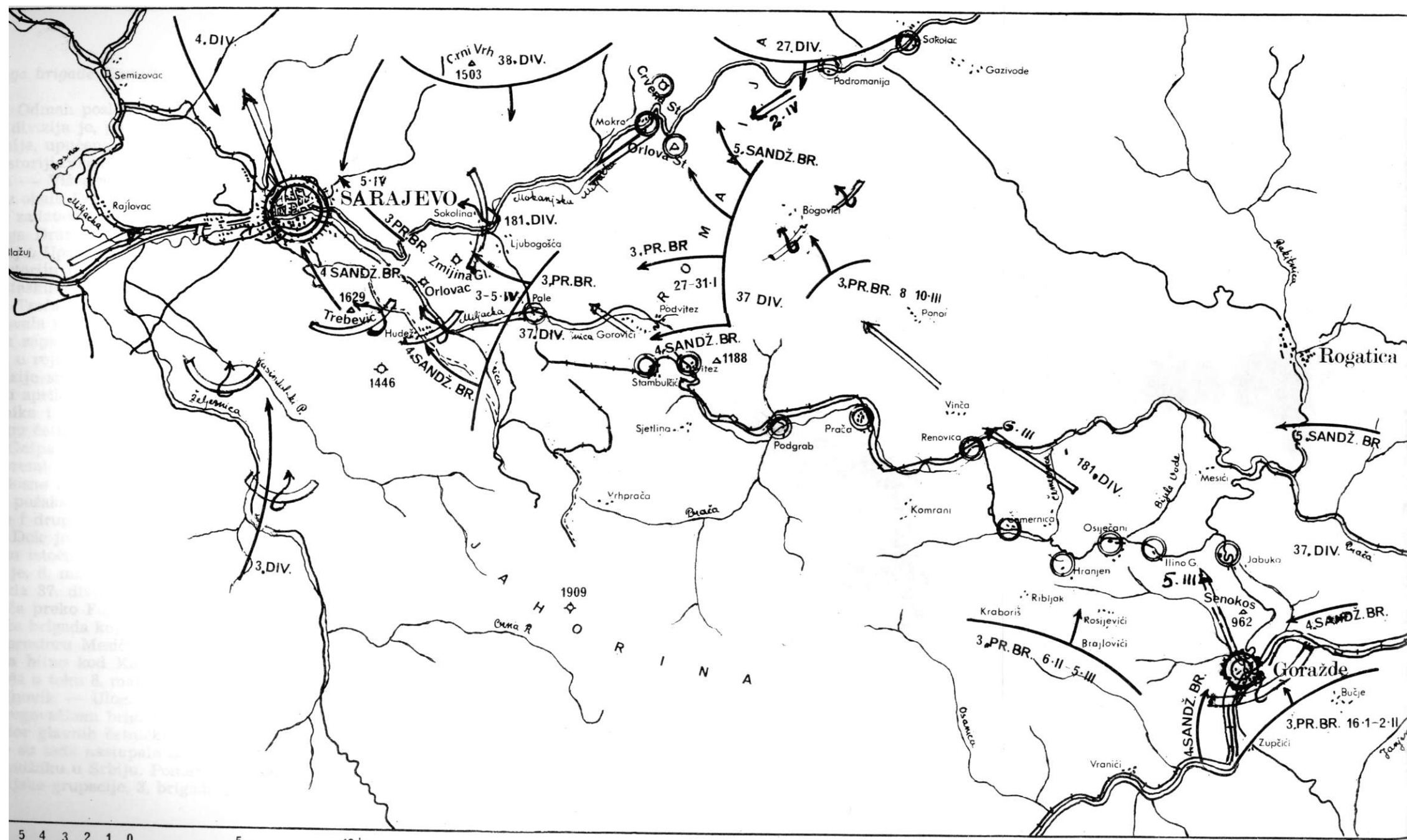
Treća proleterska brigada je u sarajevskoj operaciji izvršila sve postavljene zadatke. Ona je tada bila potpuno spremna, kao i ostale jedinice 37. divizije, za dalje učešće u završnim operacijama NOVJ. U proleće 1945. godine bila je brojno jača i dobro naoružana. (Početkom maja 1945. imala je 3.096 boraca, 242 podoficira, 114 političkih rukovodilaca i 33 oficira.) U brigadi je bilo 486 članova KPJ, 149 kandidata za člana KPJ i 526 članova SKOJ-a.

Od naoružanja, pored ostalog, imala je 155 puško-mitraljeza, 13 mitraljeza, 49 mašinski, 1.397 pušaka, 5 pt-pušaka, 23 minobacača, 2 radio-stanice, 7 telefonskih aparata, oko 7 km telefonskog kabla, zatim 40 jahaćih i 279 tovarnih konja.³⁰⁷

³⁰⁵ AVII, k. 1254, reg. br. 9/3 i k. 1255, reg. br. 13/8.

³⁰⁶ Zbornik IX/9, dok. 135 (Izveštaj komiteta KPJ za 37. diviziju CK KPJ od 1. maja 1945.)

³⁰⁷ AVII, k. 1254, reg. br. 54/2.

Borbe 3. proleterske brigade od Goražda do Sarajeva.

Uloga brigade u uništenju glavnine četničkih snaga 1945.

Odmah posle uspešno završene sarajevske operacije, 37. divizija je, po naređenju Generalštaba Jugoslovenske armije, upućena 10. aprila na nov i specijalan zadatak na prostoriji Vlasenica — Srebrenica — Zvornik — Ljubovija — "Višegrad — Međeda. Tada je 37. divizija posela levu obalu Drine (od Banje Koviljače do Ustripače) i dobila zadatak da po svaku cenu spreči sve pokušaje glavnih snaga Draže Mihailovića da iz istočne Bosne prodru u Srbiju. Uporedo s tim divizija je dobila zadatak da očisti prostoriju na kojoj se razmestila od razbijenih četničkih i ustaških oružanih formacija.

Treća brigada koja je bila u rejonu Vlasenice, dejstvovala je na sever ka Zvorniku, na jugu ka Han-Pijesku i na zapad ka Kladnju. Na prostoriji Srebrenice bila je 4, a u rejonu Višegrada 5. sandžačka brigada. Artiljerija divizije smestila se u rejon Rudog i kod sela Strpci. U toku aprila divizija je u dolini Drine ubila i zarobila 700 četnika i ustaša; zarobila je obaveštajnu i diverzantsku grupu četničke Vrhovne komande (grupu kapetana Branka Gašparevića Gare), kod koje su pronađeni planovi o pripremi četničke grupacije Draže Mihailovića za prodor iz Bosne u Srbiju. Divizija je za to vreme zaplenila oko 500 pušaka, 10 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 radio-stanice i drugu opremu.

Dok je 3. proleterska brigada vrlo efikasno čistila teren istočne Bosne od četničkih i ustaških jedinica, stiglo je, 6. maja, radiogramsko naređenje od Generalštaba JA da 37. divizija spreči prodor grupacije Draže Mihailovića preko Fojnice — Kalinovika i Sandžaka u Srbiju. Treća brigada koja se nalazila u rejonu Vlasenice, a zatim na prostoru Mesići — Foča — Goražde, prebačena je 6. maja hitno kod Kalinovika, gde je posle vrlo napornog marša u toku 8. maja zauzela položaje na liniji Trnovo — Kalinovik — Ulog. Ona je, u sadejstvu sa 17, 18. i 12. hercegovačkom brigadom, imala da po svaku cenu spreči prodor glavnih četničkih snaga sa Dražom Mihailovićem, koje su tada nastupale iz Bosne prema Kalinoviku, Drini i Sandžaku u Srbiju. Pomerajući se prema pokretu neprijateljske grupacije, 3. brigada je brzo skratila front izme-

du Treskavice i Kalinovika, prikupila snage i u toku noći 10. maja napala jugozapadno od Kalinovika snage Draže Mihailovića koje su tog dana izbile na liniju Treskavica — Hum — Zečina šuma — Obalj — Ulog. Neprijatelj je bio brojno jak (oko 10.000 četnika), dobro* naoružan, vrlo ogorčeno se borio, a kao grupacija bio je tada kompaktan, nenačet od strane naših jedinica.³⁰⁸ U toj grupaciji bio je najveći broj četnika koji su dugo ratovali protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i svoju sudbinu vezali za okupatora, odnosno za crnu reakciju. Brigada je 10, 11. i 11/12. maja na pomenutim položajima (na liniji Treskavica — Hum — Zečina šuma — Obalj — Ulog), koji su u žestokim okršajima prelazili iz ruku u ruke, ulagala ogromne napore da bi uz sadejstvo jedinica 38. divizije uništila četničke snage koje su se pod neposrednom komandom Draže Mihailovića ogorčeno branile i napadale da bi otvorile put za prodor preko Drine u Srbiju. Međutim, ova neprijateljska grupacija je na kraju uspjela da produži nastupanje ka Zelengori, Drini i Sutjesci. Za vreme ovih trodnevnih borbi, 3. brigada je nanela neprijatelju znatne gubitke, 471 poginuo i 120 zarobljenih, među kojima su bila 2 komandanta brigade, 5 komandanata bataljona i 2 zamenika načelnika štaba četničkih korpusa; zaplenila je oko 160 pušaka, 7 puškomitraljeza, 1 minobacač, 16 pištolja, 5 mašinki, oko 2.000 pušanih metaka, 11 konja i raznog drugog materijala i opreme. U ovim trodnevnim borbama, 3. proleterska brigada je imala 12 poginulih i 23 ranjena borca i rukovodioca. Među poginulima se nalazio i popularni komandant 2. bataljona, poručnik Dragoljub Špajak.³⁰⁹

Posle toga brigada se, po naređenju štaba 3. korpusa, pod snažnim neprijateljskim pritiskom povlačila pod borbom preko Kalinovika i Zelengore ka Sutjesci i Drini. U takvoj situaciji ona je 13. maja dobila naređenje od štaba 37. divizije koji je tada pristigao iz Bajine Bašte u Foču, da po svaku cenu, bez obzira na žrtve, razbije i uništi

³⁰⁸ ove snage bile su formirane u šest četničkih korpusa, pod komandom Draže Mihailovića, Nikole Kalabića, Dragutina Keserovića, Miroslava Trifunovića i drugih zloglasnih četničkih komandanata.

³⁰⁹ AVII, k. 1254, reg. br. 2/3.

snage Draže Mihailovića na Sutjesci i Zelengori. Brigada je tada 1. 3. i 5. bataljonom posela položaje između Sutjeske, Drine i Zelengore, a 2. i 4. bataljon je prebacila na desnu obalu Drine od Foče do Sćepan-polja, dok su joj ostale brigade 37. divizije (4. i 5. sandžačka) pristizale u pomoć od Višegrada, Bajine Bašte i Pljevalja, prema Ustikolini, Goraždu i Rogatici. Rano izjutra 13. maja, četničke snage su se ponovo oštro sukobile sa jedinicama 3. proleterske brigade na prostoriji Zelengora — Vrbnica — Zakmur — Jelač — Grandići, gde su u toku 13. i 14; maja vođene veoma ogorčene danonoćne borbe prsa u prsa, s obostranim jurišima i protivjurišima. Pred kraj prvog dana situacija se bila pogoršala, jer su četnici protiv odseka 3. brigade bacili sve raspoložive snage, ali su ipak uz krajnje požrtvovanje boraca i rukovodilaca brigade zadržani. U to vreme, iz pozadine pristižu delovi 38. divizije koji, koristeći se angažovanošću četničke grupacije prema 3. proleterskoj brigadi, prodiru u borbeni poredak četnika i presecaju ga. Tada i tri bataljona 3. brigade vrše snažan protivnapad i razbijaju četnike. Tako je 3. brigada, uz efikasnu pomoć avijacije, uspela da u dvodnevnom ogorčenim borbama (13. i 14. maja) razbije glavninu Draže Mihailovića na Sutjesci, Drini, Zakmuru i Zelengori, da ubije i zarobi 787 četnika, među kojima i generala Miroslava Trifunovića i još 26 viših i nižih četničkih komandanata i zapleni: 18 puškomitraljeza, 35 mašinki, 50 pištolja i 15 tovarnih konja.³¹⁰ U toj borbi brigada je imala 12 poginulih i 20 ranjenih. U nastavku borbe za konačno uništenje razbijene četničke glavnine, brigada je od 15. do 20. maja ubila i zarobila 520 četnika, zaplenila: 18 puškomitraljeza, 40 mašinki, 40 pištolja i 10 tovarnih konja. Među poginulim četnicima nalazilo se 45 članova četničke Vrhovne komande, komandanata korpusa i brigada.³¹¹ Tako je od 10. do 20. maja 3. proleterska sandžačka brigada ukupno ubila i zarobila 1.600 četnika i zaplenila: 43 puškomitraljeza, 80 mašinki, 1 minobacač, oko 1.000 pušaka, oko 100 pištolja, komoru i gotovo svu arhivu čet-

³¹⁰ AVII, k. 1254, reg. br. 3/3 (Izveštaj štaba 3. brigade štabu 37. divizije od 19. V 1945).

^{3,1} Isto.

ničkih štabova.³¹² Međutim, ona je u tim borbama imala 24 poginula i 43 ranjena borca, podoficira i oficira. U isto vreme su sve jedinice 37. divizije zajedno na prostoriji Sutješka — Foča — Goražde — Glasinac — Kalinovik — Zelengora ubile i zarobile 2.700 četnika.

Tako je 3. proleTERSka brigada ovom sjajnom pobedom nad četnicima završila svoj borbeni put 20. maja 1945. godine na Sutjesci, Drini i Zelengori.

³¹² Isto.